

کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها

محمدجواد چیت‌ساز

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
j.chitsaz@gmail.com

چکیده

بحران کرونا از یک مسئله پزشکی، بهداشتی و محلی به سرعت تبدیل به مسئله‌ای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به تعبیری جهانی‌ترین مسئله بشریت شد. یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است و مباحث مختلفی را برانگیخته است. این مطالعه با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که در این باره به رشته تحریر درآمده است، به بررسی چالش‌ها و تحلیل‌هایی که بر اثر شیوع کرونا بر حوزه دین و دین‌داری وارد شده، پرداخته است. تعطیلی مناسک جمعی و اماکن مذهبی، بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع کرونا بر حیات دینی دین‌داران برشمرده شده است. تعلیق مناسک دینی منجر به طرح دو فرضیه شده است؛ فرضیه‌ای که از بحران عظیمی در حیات دینی ایرانیان سخن به میان آورده است و در مقابل فرضیه‌ای که از بازگشت دین و تقویت دین‌داری سخن به میان آورده است. هر چند نتایج برخی نظرسنجی‌ها حکایت از اهمیت دین نزد دین‌داران در دوران کرونا دارد، قضاوت درباره تأثیر کرونا بر وضعیت دین‌داری ایرانیان را باید به آینده و انجام پیمایش‌های ملی در این مورد واگذار کرد.

واژه‌های کلیدی: دین‌داری، مناسک دینی، اماکن مذهبی و دین در پسا کرونا.

مقدمه

این اولین باری نیست که جهان با چالش یک بیماری همه گیر روبه رو است. تاریخ نشان می دهد که در گذشته نیز بیماری هایی از جمله طاعون، وبا، تیفوس، آنفولانزای اسپانیایی، آنفولانزای آسیایی و آنفولانزای خوکی، بسیاری از کشورهای جهان را درگیر کرده و سبب مرگ هزاران هزار انسان در پهنه این کره خاکی شده است. در تاریخ ایران، حوادث و اتفاقات زیادی رخ داده که باعث مرگ و میر تعداد زیادی از مردم شده است. از قحطی و خشک سالی گرفته تا بیماری های واگیرداری که در منابع تاریخی نویسندگان داخلی و کسانی که به ایران سفر کرده اند و خاطراتشان را در کتاب سفرنامه ثبت کرده اند، به وفور دیده می شود. به نوشته برخی از پژوهشگران، در فاصله سال های ۱۲۳۵ تا ۱۳۲۰ قمری که بیشتر دوران قاجار را شامل می شود، در هفت مرحله بیماری وبا در ایران شیوع یافته است و در هر بار، تعداد زیادی از مردم را به کام مرگ فرو برده است. سال ۱۲۳۶ق، وبا از ناحیه خلیج فارس، سال ۱۲۴۴ق و سال های ۱۲۶۱-۱۲۶۳ق از طریق هند و افغانستان، وبا وارد ایران شد که در سال ۱۲۶۲ق، جان ۱۲۰۰۰ نفر از مردم تهران را ستاند. چنان که وبای سال های ۱۲۶۷-۱۲۶۹ق حدود ۱۵۰۰۰ نفر را در تهران طعمه مرگ کرد. وبای سال ۱۲۸۴ق از عراق وارد ایران شد و وبای سال های ۱۳۰۶ و ۱۳۲۰ق از طریق عراق و خلیج فارس به ایران رسوخ پیدا کرد (فلور، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۷). برخی دیگر نوشتند که در سال ۱۲۸۶ق بعد از قحطی، شهر تهران گرفتار وبا شد. منشأ آن کاروانی بود که از مشهد به تهران بازمی گشت و هیچ گونه پیشگیری و اقدام احتیاطی نسبت به آنها انجام نگرفت (الگود، ۱۳۵۲: ۷۳۷-۷۳۸).

بحران عالمگیر کرونا به تعبیری جهانی ترین چالش بشری است و پنج قاره زمین را مبتلا کرده است. کرونا را پدیده ای طبیعی بدانیم یا جهشی نادر در طبیعت، بلای آسمانی برای تنبیه بشریت یا شیطانی که جوامع مذهبی را تهدید می کند، در هر حال آمده است و تا روزگاری چند، مهمان بشریت خواهد بود. عالم گیر شدن این ویروس به مهم ترین و اثرگذارترین مسئله جوامع بشری تبدیل شده است. تأثیرگذاری شیوع ویروس کرونا بر تمام مناسبات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جوامع بشری، اجتناب ناپذیر است. در این چند ماهی که از شیوع ویروس کرونا می گذرد، تحلیل های زیادی درباره تأثیر کرونا بر آینده جهان نگاشته شده است. از پیامدهای کرونا بر آینده اقتصاد جهان گرفته، تا تأثیرات کرونا بر مؤلفه های اجتماعی، فرهنگی و سیاست های دولت ها در این زمینه ها تا برخی پیامدهای دیگر کرونا.

یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است. انتشار ویروس کرونا در کشور ما دست کم به دو دلیل با مباحث دینی و مذهبی پیوند خورد. یکی از این جهت که به هر دلیل، مبدأ شیوع یا تشخیص آن شهر قم بود که شهری مذهبی است و مرکز اصلی‌ترین نهاد مبلغ و مدافع دین در کشور ما، یعنی حوزه‌های علمیه. دلیل دیگر، اظهار نظر روحانیون مشهور و غیر مشهور و مسئول و غیر مسئول درباره بهره‌گیری از طب جدید برای درمان این ویروس، همچنین نوع تصمیم‌گیری مسئولان نهادهای مذهبی درباره برگزاری مراسم دینی به صورت جمعی جهت پیشگیری از شیوع آن است.

اقدام افراد معدودی که تصاویر رفتارهای غیر متعارف خود، از قبیل لیسیدن ضریح را در فضای مجازی منتشر کردند نیز به گفت‌وگو درباره موضوعاتی چون نسبت دین با علم و عقلانیت، یا رابطه دین و خرافه دامن زد. اینگونه مباحث هر چند همواره در طول تاریخ (نه تنها درباره اسلام بلکه درباره همه ادیان) مطرح بوده، امروزه به مدد فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی مجازی و ماهواره‌ای، با سرعت و وسعت بیشتری در سطح جامعه منتشر شده است. این نوشته قصد دارد تا با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که درباره پیامدهای شیوع کرونا بر دین و اجتماعات دینی نوشته شده است، به بررسی چالش‌هایی که بر اثر شیوع این ویروس بر حوزه دین و دین‌داری وارد شده پردازد.

سناریوهای محتمل درباره شیوع ویروس کرونا

درباره شیوع ویروس کرونا، سناریوهای مختلفی مطرح است. برخی آن را موضوعی طبیعی، برخی آن را به عامل انسانی و برخی آن را به عوامل ماوراءالطبیعی نسبت می‌دهند. البته نسبت دادن شیوع بیماری به قضا و قدر و نشانه خشم خداوند، سابقه تاریخی داشته است؛ چنان که وقتی وبا در شهر اصفهان شیوع پیدا کرد، برخی تحلیلشان این بود که وبا، نشانه‌ای از خشم خدای متعال از آنهایی است که فرزندان خود را در مدارس مسیحیان ثبت‌نام کردند و تربیت آنها را به مبلغان مسیحی سپردند؛ چون در اصفهان، مسیحیان مدارس داشتند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۷). در مشهد می‌گفتند که وبا، علامت نارضایتی خداوند از استخدام مأموران بلژیکی در خدمات پستی و گمرکی است و نباید این کار انجام می‌گرفت. گروه سومی، تحلیلشان این بود که شیوع وبا به سبب این است که برای روشنائی حرم امام رضا به جای شمع و روغن، از لامپ‌های الکتریکی استفاده کردند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۵).

۱. سناریوی طبیعی دانستن عامل شیوع: بر اساس این سناریو، کرونا بر اثر سلسله فعل و انفعالات طبیعی تکاملی و یا کنش و واکنش‌هایی در طبیعت به وجود آمده است.

۲. سناریوی تبیین انسانی: در این سناریو با دو تقریر روبه‌رو هستیم؛ تقریر اول، بیوتروریسم را مطرح می‌کند و در تقریر دوم شیوع ویروس، واکنشی طبیعی به مداخله بی‌حد و حصر انسان در تخریب محیط زیست، گازهای گلخانه‌ای، آلودگی آب و هوا و... مطرح شده است.

۳. سناریوی تبیین ماوراءالطبیعی: در این سناریو، این پدیده را واکنش آسمان و عوامل غیبی الهی به کنش‌های نادرست انسانی، گناهان و خطاهای وسیع بشر و تنبیه بشریت توسط عالم غیب عنوان شده است.

بر اساس نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا که دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران از ۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ انجام داده است، ۱۲ درصد مردم تهران، خشم و غضب الهی را علت شیوع کرونا در ایران و جهان می‌دانند. ۱۵ درصد، توطئه برخی کشورها و ۲۲ درصد نیز شیوع این ویروس در جهان را پدیده‌ای طبیعی دانسته‌اند. ضعف دولت‌ها در کنترل بیماری و عدم رعایت بهداشت توسط مردم با ۱۷ و ۲۶ درصد، از دیگر دلایل گسترش این ویروس از نظر مردم تهران بوده است (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۶ الف). در هر حال چه شیوع ویروس کرونا را به عامل طبیعی نسبت دهیم یا آن را به عوامل انسانی یا ماوراءالطبیعی نسبت دهیم، چالش‌هایی برای حوزه دین و دین‌داران ایجاد کرده است که به طور اجمال به آنها می‌پردازیم.

چالش‌های کرونا در حوزه دین و دین‌داری

تعطیلی مناسک جمعی و اجتماعات دینی

مناسک جمعی، بارزترین مجال بروز و ظهور ادیان در دنیای مدرن است. در همه ادیان، مذاهب و فرق، مناسک وجود دارد. بعد مناسکی در کنار بعد اعتقادی، ابعاد اصلی دین‌داری را تشکیل می‌دهد. دین با ایجاد روح جمعی، شور و شوق مذهبی و گسترش احساسات همگانی از طریق مناسک و مراسم جمعی می‌تواند زمینه‌های لازم را برای پیوند میان اعضا و انسجام اجتماعی فراهم آورد. آیین‌های مذهبی، مردم را گرد هم می‌آورد و بدین‌سان پیوند مشترکشان را دوباره تصدیق می‌کند و در نتیجه، همبستگی اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (سراج‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۳). همه گیر شدن و عالم‌گیری ویروس کرونا باعث تعطیلی مناسک جمعی و

هرگونه اجتماع دینی شده است. تعطیلی نمازهای جمعه و جماعت، لغو مراسم اعتکاف رجبیه، لغو مراسم حج عمره، لغو مراسم و آیین‌های میلاد و عزاداری ائمه و لغو برگزاری مراسم دعاها و مختلف به صورت جمعی در عالم اسلام و تشیع، از جمله پیامدهای همه‌گیری ویروس کروناست. در دنیای مسیحیت نیز مراسم عید پاک لغو یا با تغییرات برگزار شد. در مجموع اکثریت متدینان در جهان، اعمال و مناسک جمعی دینی را که سلامت انسان را به خطر می‌اندازد، لغو و تعطیل کردند.

تعطیلی عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌های دینی

شیوع ویروس کرونا منجر به تعطیلی فعالیت مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و معابد و عبادتگاه‌های پیروان ادیان مختلف در سراسر جهان شده است. در جهان اسلام، لغو فعالیت مساجد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به لغو مراسم حج عمره، تعطیلی مساجد مهم در جهان اسلام و تعطیلی آستان‌های ائمه اطهار در شهرهای نجف، کربلا، کاظمین، سامرا در کشور عراق و تعطیلی آستان‌های مقدس امام رضا(ع) در مشهد، حضرت معصومه(س) در قم، شاه‌چراغ در شیراز و حضرت عبدالعظیم در شهر ری از مهم‌ترین مراکز زیارتی در ایران اشاره کرد.

هر چند واکنش اکثریت دین‌داران و رهبران دینی به این موضوع، تأیید و همراهی با دستورات مقامات بهداشتی بوده است، با واکنش‌های دیگری نیز روبه‌رو بوده‌ایم که مخالفت خود را با تعطیلی این امکان اعلام نموده‌اند. در میان دین‌داران مسلمان شیعه به طور مثال با واکنش اولیه مسئولان آستان مقدسه حضرت معصومه روبه‌رو بودیم که در واکنش به تعطیلی حرم، این آستان را دارالشفای ناامید و مدعی شد که سازه‌های حرم آنتی‌باکتریال و نانو ذرات نقره‌های ضریح، از آلودگی به دور است. در میان دین‌داران نیز با واکنش‌هایی چون لیس زدن ضریح به معنای بری بودن این آستان‌ها از آلودگی و... روبه‌رو بوده‌ایم. در میان دین‌داران مسیحی نیز با واکنش‌هایی روبه‌رو بوده‌ایم. به عنوان مثال می‌توان از رهبران کلیسای ارتودوکس یونانی نام برد که برگزاری جمع‌های هزاره نقره و استفاده از یک قاشق مشترک را مجاز می‌دانند، زیرا از نظر آنها جام مقدس نمی‌تواند حامل بیماری باشد (دین آنلاین، فروردین ۱۳۹۹). از این سنخ رفتارها در بین پیروان سایر ادیان و فرق نیز قابل مشاهده است.

چالش‌های اعتقادی

شاید هیچ رویدادی در چند دهه اخیر، این حجم از واکنش‌های دینی را به خود ندیده باشد. ابتلای جهانی به ویروس کرونا و مرگ‌ومیر بالا بر اثر این بیماری،

پرسش‌ها و انتظارات زیادی را در برابر ادیان و مذاهب قرار داد، اما تکاپوها و حرکت‌های زیادی را از ناحیه مراکز ادیان و پیروان آیین‌ها برانگیخت. با اوج‌گیری شیوع این ویروس و برخی واکنش‌های غیر متعارف برخی دین‌داران، مجادلات در حوزه دین‌پژوهی بالا گرفت. یکی از این مسائل، رابطه علم و دین و تبیین حوزه‌های نفوذ هر یک از این دو مقوله به عنوان یکی از مسائل مهم در عرصه دین‌پژوهی به گوش رسید. این مجادلات در ایران نسبت به سایر کشورها با شدت و حدت بیشتری مطرح شد و اغلب از سوی روشن‌فکران دینی و دین‌پژوهان و صاحب‌نظران دینی مطرح شده است. یکی از دلایلی که این موضوع در ایران با حساسیت بیشتری مطرح شد، واکنش‌های برخی مدعیان طب اسلامی به موضوع شیوع کرونا در کشور بود. بررسی تحلیل‌ها و یادداشت‌ها و سایت پاسخگویی به شبهات دینی نشان می‌دهد که علاوه بر مسئله رابطه علم و دین، مسائل دیگری همچون توسل، توکل و شفاعت از دیگر موضوعاتی است که مجادلاتی را برانگیخته است.

تعلیق مناسک جمعی دینی و مناسک جایگزین

شیوع ویروس کرونا، مناسک جمعی و به تبع آن، کارکردهایش را معلق کرد؛ ولی جوامع دینی در فقدان مناسک جمعی، جایگزین‌هایی برای اجرای مناسک دینی انتخاب کرده‌اند. استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباط جمعی از جمله مهم‌ترین آنها بوده است.

هیئت‌های مجازی

هیئت مجازی به این معنا که گروهی از کاربران با قرار قبلی و به صورت مجازی مراسمی برگزار کنند، پیشتر نیز سابقه داشته است، ولی چندان فراگیر نبوده است. انتشار آنلاین مراسم هیئت که به صورت واقعی و با مشارکت مخاطبان و اعضای هیئت برگزار می‌شده است، نیز قبلاً سابقه داشته است. اتفاقی که در این ایام افتاده است این است که یک هیئت کاملاً به صورت مجازی، برنامه‌های خود را اجرا می‌کند و مخاطبان به جای شرکت فیزیکی در جلسه، شرکت مجازی دارند. در این نوع مراسم، بر اجتماع زمانی به جای اجتماع مکانی تأکید می‌شود. در واقع اجتماع مکانی و زمانی که از ویژگی‌های هیئت‌های مذهبی در دوران پیشاکرونا بود، به اجتماع زمانی در اجتماعات دینی پساکرونا تقلیل یافت.

اجرای مراسم ترحیم مجازی

هر چند اجرای مراسم ختم مجازی مسبوق به سابقه است و حتی به صورت کسب‌وکار درآمده و شرکت‌های چندی به ارائه خدمات مراسم ختم مجازی

می‌پردازند، اجرای ختم مجازی با واکنش‌های از سوی جامعه روبه‌رو بود و چندان مورد استقبال قرار نگرفت؛ به‌ویژه از سوی متدینان و نهادهای دینی، حتی اجرای این نوع مراسم مورد مذمت قرار گرفت. با شیوع ویروس کرونا و عدم امکان برگزاری مراسم ترحیم به صورت واقعی، اجرای مراسم ترحیم مجازی مورد استقبال قرار گرفت و شاهد برگزاری مراسم ختم مجازی از سوی متدینان و نهادهای دینی هستیم. اجرای مراسم ختم مجازی برای متوفیان و درگذشتگان کرونایی از سوی آستان مقدس حضرت معصومه، از جمله آنهاست.

مراسم ختم مجازی همانند مراسم معمول ترحیم است، با این تفاوت که مهمانان در مراسم ترحیم از طریق لینک دعوت به مراسم می‌شوند و با کلیک روی آن وارد مراسم می‌شوند و اجرای مراسم به سلیقه صاحبان عزاست. شرکت‌کنندگان در مراسم نیز می‌توانند پیام تسلیت خود را منتشر کنند.

قبول تلاوت بخشی از قرآن از سوی خویشان، بستگان، دوستان و آشنایان متوفی از دیگر اقداماتی است که در جنب اجرای مراسم ختم مجازی اجرا می‌شود. شرکت‌کنندگان در مراسم ختم مجازی با هماهنگی مدیر شبکه مجازی که مراسم در آن شبکه انجام می‌شود، می‌توانند تلاوت بخشی از قرآن را متقبل شوند. به این ترتیب بسته به تعداد مشارکت‌کنندگان، یک یا چند دوره ختم قرآن برگزار می‌شود و ثواب آن به روح متوفی هدیه می‌شود. در ایران، این نوع مراسم بیشتر در بستر شبکه‌های اجتماعی مجازی مانند واتس‌آپ و تلگرام انجام می‌شود.

زیارت آنلاین

زیارت، عملی عبادی به معنای حضور در پیشگاه پیشوایان دینی یا نزد قبور آنان یا دیدار از مکانی مقدس یا محترم برای اظهار ارادت و احترام و کسب فیض معنوی است. زیارت از اعمال پسندیده اسلام بوده و در طول تاریخ، مسلمانان به آن عنایت و اهتمام داشته‌اند. این عمل عبادی، نزد شیعیان، جایگاهی ویژه دارد. به دلیل جایگاه مهم زیارت در فرهنگ شیعه، این عمل از ویژگی‌ها و نمادهای شیعیان به شمار می‌رود. مناسک زیارت، عقیده به تقدس، عقیده به شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات و آرامش از موضوعات مرکزی معنای زیارت است (یوسفی و دیگران، ۱۳۹۱). زیارت از راه دور و نایب شدن برای انجام زیارت، از قبل بوده و ریشه در فرهنگ دینی دارد و از تأییدات روایی برخوردار است. در سال‌های اخیر با نفوذ و گسترش فضای مجازی میان مردم، ارائه خدمات مذهبی در فضای مجازی گسترش یافته و در حوزه زیارت نیز سرویس‌هایی مانند زیارت آنلاین و زیارت مجازی ارائه می‌شود. در زیارت مجازی، اماکن متبرکه مانند تور مجازی

شبهه‌سازی شده، تا بازدیدکننده بتواند به قسمت‌های مختلف آن مراجعه نماید و ارتباط قلبی برقرار کند.

هر چند زیارت مجازی در مقایسه با زیارت حضوری با مسائلی همچون نبود حس حضور در فضای معنوی حرم، حضور قلب برای ارتباط و توسل به امام معصوم که موجب شادایی روحی زائر می‌شود و نیز محرومیت از دیدار مؤمنان و زائران در فضایی آکنده از معنویت مواجه است، این نوع زیارت مهم محسوب می‌شود، زیرا می‌تواند زمینه ایجاد علاقه کاربر برای انجام زیارت حضوری را افزایش دهد (جهانگیر، ۱۳۹۱: ۱۶۴)، تلنگری برای ارتباط قلبی با معصوم باشد، یا اطلاعات مفیدی برای افزایش رضایت قبل از انجام زیارت حضوری به کاربر منتقل کند (MacWilliams, 2002: 317). بررسی سایت آستان‌های مختلف نشان می‌دهد که تقریباً تمامی این سایت‌ها، امکان زیارت آنلاین را برای کاربران خود فراهم ساخته‌اند. علاوه بر این امکان زیارت نیابتی، ابتکار دیگری است که این سایت‌ها برای کاربران فراهم ساخته‌اند. در کنار این امکان می‌بینیم که برخی از امامزاده‌ها و آرامستان‌ها بعد از شیوع کرونا، امکان زیارت آنلاین را برای قبور اموات مدفون در این آستان‌ها و آرامستان‌ها فراهم ساخته‌اند. استفاده از اینستاگرام برای زیارت مجازی کلیساها و همچنین حضور مجازی در مراسم دعا در کشورهایی مانند آلمان و نروژ، رواج جدی پیدا کرده است.

استفاده از رسانه‌های جمعی به‌ویژه تلویزیون

استفاده از تلویزیون برای تبلیغ دینی در ایران بعد از انقلاب اسلامی به‌طور جدی پیگیری شده و در حال حاضر برنامه‌های مختلفی به منظور گسترش معارف دینی در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران در حال پخش است. با شیوع کرونا و تعطیلی مناسک جمعی و مراسم و آیین‌های مذهبی در ایران، استفاده از تلویزیون برای پوشش این برنامه مورد توجه قرار گرفت؛ با این تفاوت که قبلاً مراسمی که به صورت جمعی برگزار می‌شد، از تلویزیون پخش می‌شد، ولی در حال و در شرایط شیوع کرونا، این برنامه‌ها به صورت فردی اجرا و از تلویزیون پخش می‌شود.

سنخ‌شناسی مواجهه دین‌داران با شیوع کرونا

بررسی نحوه مواجهه دین‌داران با ویروس کرونا نشان می‌دهد که تاکنون دو گرایش اصلی در جامعه مذهبی در قبال خطر شیوع بیماری کرونا بروز یافته است: نخست گرایش بنیادگرای مذهبی؛ در این گرایش، تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و عمل به دستورات بهداشتی در صورتی که منجر به عدم برگزاری اجتماعات دینی و تعطیلی

مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و سایر عبادتگاه‌های دینی شود، پذیرفته نیست. دوم، گرایش عقل‌گرای دینی که در عین تأکید بر توسل، دعا و نیایش و استمداد از خدا، به ضرورت تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و پزشکی تأکید دارند، حتی اگر منجر به تعطیلی مناسک و اجتماعات دینی شود. در مواجهه دین‌داران با این موضوع در بین ادیان الهی و سایر ادیان، این دو گرایش دیده می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که سنخ‌شناسی و تعبیر به کار گرفته شده، سنخ‌شناسی و تعبیر دقیقی نیست و ما شاهد دین‌داران مختلف در میانه بنیادگرایی و عقل‌گرایی هستیم.

کرونا و آینده دین‌داری

پس از شیوع کرونا و تعطیلی مناسک دینی و اماکن مذهبی با دو فرضیه درباره وضعیت دین‌داری در جهان پساکرونا مواجه ایم. نخست دیدگاه کسانی که از کاهش نقش اجتماعی دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان می‌آورند و دیگری کسانی که از بازگشت دین در جامعه سخن می‌گویند.

الف) کاهش نقش اجتماعی دین و بحران دین‌داری

با همه‌گیر شدن ویروس کرونا و تعطیلی مناسک جمعی همچون نمازهای جماعات و جمعه، برگزار نشدن آیین و مراسم مذهبی، یکی از فرضیه‌هایی که مطرح شد، کاهش نقش اجتماعی دین است و حتی از زوال دین در دوران پساکرونا سخن به میان آمده است. طرفداران این فرضیه با مقایسه تبعات همه‌گیری بیماری‌ها و بحران‌ها در دوره‌های قبل با تبعات همه‌گیری کرونا اعتقاد دارند که تبعات این همه‌گیری، بسیار شدیدتر خواهد بود و اعتقاد دارند که ویروس کرونا در دو سطح به بحران دین‌داری در جامعه ایران دامن زده است: نخست آنکه به روند سکولار شدن عموم جامعه که از دهه‌های پیش آغاز شده است، شتاب بیشتری بخشیده است و دوم آنکه حتی باورهای قشر مذهبی را برای نشان دادن بذر سکولاریسم شخم زده است (کمالوند، فروردین ۱۳۹۹).

ب) بازگشت دین به عرصه اجتماع

در این تحلیل با ارائه شواهد بسیاری از جوامع مختلف، چنین ادعا شده است: کرونا، دست‌زمینی‌ترین آدم‌ها را نیز رو به آسمان کرد و نیایش را روی میز درمان گذاشت و نشان داد که دین هنوز هم آخرین پناه انسان، حتی در روزگار مدرن است. کرونا، ویروس دین‌داری را از تجربه‌های حاشیه‌ای به تجربه‌های معمول روزانه تبدیل کرد. این بیماری به جامعه مدرن نشان داد که بسیاری از دین‌پژوهان

درباره میزان سکولاراسیون و نیز برگشت‌ناپذیری دین به جهان انسان‌ها، دچار زیاده‌روی شده‌اند و دنیای جدید به اندازه جهان سنت، تجربه‌های دینی را نیاز دارد. هر چند این دین‌داری ممکن است به معنای پیروی از نهاد دین و پذیرش وجه تاریخی دین نباشد (صادق‌نیا، فروردین ۱۳۹۹).

نتایج جدیدترین نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) که درباره شیوع ویروس کرونا در سطح ملی و در تاریخ ۲۴ تا ۲۷ فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است، نشان می‌دهد که در پاسخ به این پرسش که «اهمیت دین و خداوند در این مدت شیوع کرونا برای شما نسبت به قبل چه تغییری کرده است؟»، ۴۷ درصد مردم ایران گفته‌اند که اهمیت دین و خدا در این مدت برایشان بیشتر از قبل شده و ۴۸/۴ درصد نیز گفته‌اند که از این نظر تغییری ایجاد نشده است. فقط ۳/۵ درصد مردم گفته‌اند که اهمیت دین و خداوند برایشان کمتر از قبل شده است (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۶ ب).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چه شیوع کرونا را ساخته و پرداخته آزمایشگاه‌های بشری بدانیم و چه آن را عاملی طبیعی و چه آن را به آسمان‌ها نسبت دهیم، به هر حال آمده است و این مهمان ناخوانده تا روزگاری چند مهمان بشریت خواهد بود. تأثیرات شیوع و عالم‌گیر شدن آن بر مناسبات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بشریت، انکارناپذیر است. به نظر می‌رسد تأثیرات اقتصادی این عالم‌گیری بیشتر مورد توجه بوده است، ولی یکی از حوزه‌هایی که در جهان و به‌ویژه در ایران، توجه صاحب‌نظران را به خود جلب کرده است، تأثیرات شیوع کرونا بر دین‌داری و حیات دینی ایرانیان بوده است و تحلیل‌ها و دیدگاه‌های مختلفی را در این باره برانگیخته است. تعطیلی مناسک جمعی و مراسم مذهبی، تعطیلی مساجد و آستان‌های مقدس، از بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع ویروس کرونا بر حیات دینی ایرانیان ارزیابی شده است. بررسی نحوه مواجهه دین‌داران با تعلیق مناسک دینی نشان می‌دهد که با دو دسته واکنش روبه‌رو هستیم. اکثریت دین‌داران بر پیروی از دستورات بهداشتی، حتی اگر منجر به تعطیلی مناسک و معابد شود، تأکید دارند. در مقابل با بخشی از دین‌داران مواجه هستیم که بر مقدس و عاری از آلودگی بودن اماکن مذهبی تأکید دارند.

در بررسی رفتار دین‌داران، مشابهت‌هایی در نحوه برخورد با موضوع شیوع کرونا در میان پیروان ادیان مختلف مشاهده می‌شود. این مشابهت هم در نحوه مواجهه پیروان ادیان در قبال تعلیق مناسک دیده می‌شود و هم مشابهت‌های زیادی

در نحوه استفاده از فضای مجازی در برپایی مناسک دینی در شرایط کرونایی دیده می‌شود. تعلیق مناسک و آیین‌های جمعی دینی به‌ویژه در ایران که برخی مدعی تورم مناسک دینی (محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه) در آن هستند، منجر به فرضیه‌ای شده است که در آن از کاهش نقش دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان آمده است و چنین ادعا شده است که در صورتی که میزان گسترش و شیوع بیماری و مرگ‌ومیر ناشی از آن و میزان تداوم این بیماری افزایش داشته باشد، با بحران عظیمی در وضعیت دین‌داری در ایران روبه‌رو خواهیم بود. در مقابل این فرضیه، فرضیه‌ای مطرح است که از تقویت موقعیت اجتماعی دین در موقع بحران‌های بزرگ سخن به میان آورده است و مدعی بازگشت دین به عرصه اجتماع است. ذکر این نکته ضروری است که بسیاری از تحلیل‌ها درباره تأثیرات کرونا بر دین‌داری، بیشتر برداشت‌هایی است که حداکثر در حد یک فرضیه مطرح است و تا زمانی که این تحلیل‌ها بر پایه پژوهش تجربی و متکی بر داده‌های معتبر از جامعه نباشد، نباید به عنوان واقعیت جامعه ایرانی تلقی شود. هر چند داده‌های برخی از نظرسنجی‌های انجام‌شده و برخی شواهد دیگر، مؤیداتی را برای تحلیل دوم فراهم می‌کند، با وجود این برای بررسی تأثیر کرونا بر پابندی دینی مردم لازم است در آینده شاخص‌های دین‌داری مورد سنجش قرار گرفته، با پیمایش‌های قبلی مورد مقایسه قرار گیرد، تا از این طریق سیر تحولات احتمالی، بهتر بررسی و واکاوی شود.

منابع

۱. الگود، سیریل (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی در ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: اقبال.
۲. بول، آر.ام (۱۳۹۲). همه‌گیری وبا در ایران در سال ۱۹۰۴. ترجمه فریده فرزی و زهرا نظرزاده. فصلنامه خردنامه. سال چهارم، شماره ۱۱، صص ۱-۲۱.
۳. جهانگیر، عیسی (۱۳۹۱). شیعه در فضای سایبر؛ رویکردی اجتماعی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ الف) نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا.
۵. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ ب) نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا.
۶. دین آنلاین (فروردین ۱۳۹۹). تعطیلی این مکان مقدس یا حقوق مذهبی افراد منافات دارد؛ حکومت دخالت نکند. قابل دسترس در اینترنت به نشانی:
<http://www.dinonline.com/content/16108>
۷. سراج زاده، حسین؛ جواهری، فاطمه و سمیه ولایتی خواجه (۱۳۹۲). دین و سلامت: آزمون اثر دینداری بر سلامت در میان نمونه ای از دانشجویان، فصلنامه جامعه شناسی کاربردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴۹، صص ۵۵-۷۷.
۸. صادق‌نیا، مهرباب (فروردین ۱۳۹۹). کرونا دست‌های زمینی‌ترین آدم‌ها را رو به آسمان کرد. خبرگزاری رسا. قابل دسترس در اینترنت به نشانی:
<http://rasanews.ir/fa/news/646541>
۹. فلور، ویلم (۱۳۸۶). سلامت مردم در ایران قاجار. ترجمه دکتر ایرج نبی‌پور. تهران: مرکز پژوهش‌های سلامت خلیج فارس.
۱۰. کمالوند، پیمان (فروردین ۱۳۹۹). در کشاکش علم و دین از ستیز تا کرنش، به دنبال راهی برای رهایی، ادیان نیوز. قابل دسترس در اینترنت به نشانی: adyannews.com
۱۱. یوسفی، علی؛ صدیق اورعی، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا و فهیمه مکرری زاده (۱۳۹۱). مجله مطالعات اجتماعی ایران. دوره ششم، شماره ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، پاییز و زمستان، صص ۱۸۰-۱۹۸.
12. MacWilliams, Mark W, (2002). «Virtual Pilgrimages on the Internet, Religion», Vol.32, Issue4: 315-335..